

Vattnets väg

En vågad vandring

En levande bok som i text och bild berättar om vattnets betydelse för Söderköping stad

Berättare och berättartext:

Ola Lönnqvist

Bilder och bildtexter:

De medverkande i resp bild

Söderköping 26/9 2015

Vattnets väg - En vågad vandring

INLEDNING

Vad roligt att du kunde komma till den här förhandspresentationen av den nya boken om Söderköping. Boken som bär titeln Vattnets väg – en vågad vandring.

Vi är ganska många som skrivit boken. Jag, Ola Lönnqvist, har svarat för grundtexten, som jag kommer att läsa upp för er. För komponerandet av bilderna i boken och de bildtexter som finns har de som kommer att synas på bilderna svarat tillsammans eller i flera fall så har en av de du kommer att så på bilden svarat för hela bildtexten.

Detta är en levande bok med levande bilder och allt presenteras i form av en så kallad promenadteater i samarbete mellan S:t Ragnhilds Gille, Söderköpings Guide-Grupp och Teater Sythercopie.

Kapitel 1

BRUNNSLASARETTET

Färskt vatten har ALLTID varit viktigt, frågan är bara vad färskt vatten är. Se bara på TV hur man har det ute i världen, och så har vi kanske också haft det när det gäller vatten.

Det är tämligen säkert att även Storån, Lillån och Korsån har varit viktiga vattentäkter. Ragnillabäcken som rinner upp i Ljunga och fortfarande är öppen en bit fram till Söderköpings Brunn, men kulverterad fram till Storån, har också haft stor betydelse i alla tider.

Ragnillabäcken finns med på den äldsta stadskartan vi har från mitten av 1600-talet, på kartan från 1701 är den nämnd vid namn. Det är dock inte den enda källan som försett staden med vatten. På Ramunderberget finns eller fanns Bergkällan/Trumkällan, Litzells källa, S:t Eriks Källan, Håkankällan mfl.

Namnet på den källa som gett namn till Söderköpings brunn, Ragnhild, har gett upphov till flera berättelser, sägner, vars ursprung i nästan alla fallen är höjda i dunkel. Det tycks som om några av dem tillkommit i ganska modern tid, på 1800-talet och kanske att alla versionerna gjort det.

Så här stod det i en tidning under senare delen av 1800-talet.

II.

Ännu en legend om källans namn.

Den inträffantaste legenden om anledningen till källans namn torde vara följande, hvare en prästdotter från Kimstad socken är hufvudpersonen.

I största korthet har sagan följande innehåll:

Jungfru Ragnhild och hennes moder Elin — den senare maka till en präst i Kämpestad (nuvarande Kimstad) voro stadda på vandring till en helig man, en eremit i Kolmården. En dag då de voro nära sin bestämelseort omringades de af en skara beväpnade män, anförda af en herr Guttorm Sigvardsson å Möhem — nuvarande Mem i närheten af Söderköping.

De båda värlösa kvinnorna fängslades och fördes ned till Bråvikens strand, hvar efter de i båt fördes kusten efter till Mem.

Guttorm, som var en utlevad välusting, hade fattat behag till den fagra Ragnhild, dotter af fader Lars i Kämpestad, sedermera känd som biskop Laurentius i Linköping, hvilken efter Skeninge möte år 1248 försköt både maka och barn.

Då Ragnhild, som lofvat en junker Karl Ulfsson trohet, ej ville veta af Guttorm, utan föremäddes såväl hans lockelser som hans hot, beslöt han att mörda henne, på det att junkern ej — efter sin återkomst från en resa till Norge för Birger Jarls räkning — skulle få taga henne till hustru.

För att utföra detta dåd smög han sig en afton in i jungfrukammaren och stötte en knif i hjärtat på — som han trodde — skön Ragnhild.

Emallertid hade mor och dotter kvällen förut bytt sofrum.

Då nidingen följande morgon underrättades af betjäningen att gamlafrun befans mördad i sin säng, förstod han sitt misstag.

Nu beslöt Guttorm att anklaga Ragnhild att hafva mördat sin moder, för att själf undgå alla misstankar.

Så anklagades hon för Söderköpings borgmästare Holmstein Jonsson. Hon bedyrade sin oskyld. Men då hon, enligt tidens sed, skulle bestyrka densamma genom att med handen vidröra ett glödgadt järn och brände sig, ansågs hon skyldig och dömdes att halsbuggas — en dom som följande dag verkställes å stadens torg.

Om morgonen före afrättningen bad hon försveen om något under till tecken på sin oskuld.

Ett sådant skedde ock, mäler sagan.

Ty då blodet skulle utplånas å afrättsplatsen, sprang en brusande, klar vattenstråle upp ur jorden å den plats där schavotten varit rest.

Bland mängden af folket, som varit samladt för att åse skön Ragnhilds martyrdöd, funnos äfven många halta och kränka. De skyndade fram, kastade sig ned på marken och drucko af det flödande vattnet, som hotade att dränka staden, och — *alla blefvo genast helbrügda.*

Samma dag afrättningen skedde anlände Ragnhilds bröder från Finland, förmäler sagan. Då den ene af dem, Herbert Larsson, fick höra af den samlade folkskaran hvad som timat, nedhög han med sitt svärd sin moders och systers mördare Guttorm Sigvardsson, herre till Möhem.

En vanligare version handlar om en novis vid nunneklostret som blev bergtagen på Ramunderberget och då hon blev gravid så skulle hon brännas på bål varvid vår Herre släckte elden.

Sankt Ragnhild har kommit att bli en form av skyddshelgon för Söderköping, men så även för Södertälje. Där uppmärksammar man Ragnhild, Sancta Ragnhild, och anser att hon var gift med Inge den yngre, dvs drottning i åtminstone en del av det dåtida Sverige och kanske död 1117. Hon är nämnd i den så kallade Rimkrönikan från mitten av 1450-talet.

Det kan väl aldrig vara så att namnet Ragnhild kommit av misstag från Södertälje till Söderköping? Nja, i så fall för ganska länge sedan, bäckens namn finns på stadskartan från 1701.

Bild Nr 1 – Gäster anländer till Brunnen

Bildtext: På bilden syns Bodil och Rune Kärnfedlt, Ingrid Ögren, Britt-Inger Sannerud, Tugomir Jovanovic och Anne Sjösten.

Kapitel 2

BRUNNSVERKSAMHETEN – vid lusthuset

Vattnet från bäcken har använts av stadsborna, men källan låg utanför staden, och det visade sig att den knappast frös vintertid, och man byggde en liten byggnad över den inom det som senare blev brunnsområdet.

År 1719 upptäcktes källan av Magnus Gabriel von Block, som blivit magister, dåtidens doktor, i medicin, i Nederländerna. Han blev senare livmedicus i Östergötland. Då ingick det även att vara intendent, läkare, i Medevi.

Han var bosatt i Norrköping men hade en egendom i Yxeltorp där han var ganska ofta.

1717 avsattes han från Medevi, blev adlad och fick lite andra uppgifter. Han tillskrivs således äran av att ha upptäckt det nyttiga vattnet i Söderköping. 1722 avled han vid ett besök i Söderköping.

1773 skulle Gustav III komma hit för att besöka och besiktiga hälsobrunnen. Brunnens styrelse och stadens styrelse blev oense om vilka som skulle arrangera besöket. Det genomfördes dock ej detta år utan 1774 och resultatet blev att anläggningen fick ett så kallat privilegiebrev.

Olika intendent, läkare, arbetade här. Olof Lagberg har blivit den mest kände. Han hade också en dåtida läkarexamen, i sitt fall från Lund 1822. Han blev stadsläkare i Söderköping och läkare, intendent, vid Brunnen och han introducerade den Priessnitzska kall-vattenkuren.

Kapitel 3

METODEN vid Brunnslasarettet igen

Kallvattenkuren, ursprungligen från antiken, hade på 1820-talet tagits upp av den olärde schlesiske bondsonen Vincenz Priessnitz, som gjorde den till en moderörelse och till vars kuranläggning i byn Gräfenberg (i östra Tjeckien) patienter kom från hela Europa. I Sverige började man vid 1830-talets slut intressera sig för den Gräfenbergiska kurmetoden. Då väcktes Lagberg, och under 1840-talet lyckades han genomdriva att pengar satsades på inrättandet av kallvattenbad vid Söderköpings brunn. Lagberg reste för statsmedel till Tyskland, studerade flera kallvattenanläggningar och vistades en tid hos Priessnitz i Gräfenberg. Han återvände hem som dess orubblige apostel.

1842 öppnades kallvatteninrättningen i Söderköping, som i nya byggnader och med ökad betjäning krävde ansevärd investeringar. Men patienter strömmade till från hela Norden och Lagberg förvärvade sig rykte som helbrägdagörare och underdoktor. Det gällde att utdriva kroppens orenheter genom ymnigt vattendrickande och en hel arsenal kalla badningar: fullbad, halvbad, inpackningar, våtvärmande omslag osv, därtill sol, frisk luft, promenader och enkel föda.

Han uppfattade sig själv som profet och religionslärare lika mycket som läkare.

Under storhetstiden från mitten av 1800-talet och framåt uppfördes flera byggnader, lasarettet, kyrkan, ladan/salongen, verandan, Lagbergiska villan, musikpaviljongen och villorna.

Bild Nr 2 – Samtal om Kanalen

Bildtext: På bilden syns Lars Fredman och Hans-Dieter Paar

Kapitel 4

KANALEN

Baltzar von Platen har fått äran för kanalens tillkomst. Han föddes i Bergen på Rügen i dåvarande Sverige. Han gick i sjömilitär skola i Karlskrona. Som sjömilitär blev han rysk krigsfånge, kom hem och fortsatte i det militära. 1800 slutade han och blev mönsterbonde vid Vänersnäs.

Han blev ledamot av styrelsen för Trollhättekanal och kom sedan att bygga vidare på de idéer som fanns om en farled tvärs över Sverige. Ibland läser man om att det var hans egen idé, men det finns belägg för att det var en gammal idé som togs upp.

Carl Fredrik von Röök, fd militär, fick uppdraget redan 1772 att undersöka om man kunde bygga en kanal. Han bodde då och till sin död i Åkerby i Gårdeby. Tyvärr har hans idéer fallit i skymundan för von Platen.

Men inte heller von Röök var först, 1756 hade man beslutat att dra en kanal mellan Vättern och Bråviken. Den dragning som då togs fram nyttjades av von Röök med ett nytt eget tillägg mellan Roxen och Söderköping. Givetvis skapade det relationsstörningar mellan Norrköping och Söderköping.

1781 föll dock von Rööks förslag genom att en man vid namn Daniel Thunberg fått uppgift att se över det hela.

von Röök hade dragit kanalen rakt mot Rådhusstorget och sedan förlagt den till Storån. Lillån skulle komma att bli helt uttorkad.

Tunberg ritade om delar och drog kanalen utefter Ramshäll, Ramunderberget, men anslöt dock en bit nedåt även han till Storån. Thunbergs dragning i Söderköping är således till stor del den vi ser i dag och den innebar även att kanalen skulle byggas, vallas, i stället för att enbart grävas.

von Platen anlidade Thomas Telford, en skotsk kanal- och slussbyggare, som mätte upp Tunbergs ritningar, planerade slussar och tog helt bort Storån som en del av kanalen.

Kapitel 5

KANALEN del 2 – vid Nybrogatan/Kanalen

Varför byggde man en kanal kan man fråga sig? Egentligen, förutom gamla idéer, tycks det finnas tre viktiga principer:

Man ville på ett enkelt och snabbt sätt kunna flytta delar av flottan från Västerhavet till Östersjön och vice versa. Efter förlusten av Finland 1809 stärktes man i den tanken så pass att man uppförde en reservhuvudstad vid Vätterns västra strand.

Man hade också anledning av handla med England, bland annat sålde man säd dit. Transporterna måste passera Öresund och sedan länge var det danskarna som tog upp tull vid passagen. Det önskade man undvika i framtiden.

Dessutom hade man räknat ut att frakt via vatten jämfört med via dåliga vägar krävde mindre kraftåtgång (hästkrafter). Detta en beräkningsmetod man även använde sig av när man diskuterade kostnader för att ersätta kanaltrafiken med järnväg.

Genom årens lopp har det sagts att närmare 60 000 indelta soldater grävde kanalen tillsammans med närmare 3 000 ryska krigsfångar. I ett par doktorsavhandlingar 1993 behandlades bland annat den frågan och man noterar att för att arbeta vid kanalbygget satte

man upp ett kompani med ryska desertörer, dvs inte krigsfångar, vilka var verksamma under hela byggnadsperioden. År 1814 till exempel var man i det kompaniet knappt 150 personer. Och 22 år gånger ca 150 blir ju omkring 3 000, eller hur?

Man noterar också att 14 engelska verkmästare, ingenjörer, tjänstgjorde vid kanalarbetet, någon enbart ett år men andra under flera år, ända upp till 19 år.

Nåja, det var väl ändå närmare 60 000 soldater i alla fall? Att svenska indelta soldater och deras officerare deltog vet ju alla, men enligt avhandlingarna så visade det sig att antalet personer som verkade vid bygget per år varierar mellan drygt 400 till omkring 6 500 som mest, men i genomsnitt per år omkring 2 000 – 3 000 man.

Och 22 år gånger ca 3 000 blir ju omkring 60 000, eller hur? Men det är långt ifrån att se 60 000 man stå där per år med spadar och kasta jord och sand.

Slutligen är värt att påpeka att av de som arbetade vid kanalen var mellan 80 och 90 procent militärer, soldater, övriga var civila. Det innebär att det vanliga således var att omkring 2 000 militärer, soldater, var i tjänst och maximalt 150 ryssar och upp emot 200 civilanställda per år. En helt annan bild än den man normalt får via turistbroschyrer och annan information.

Enligt en undersökning som jag gjorde för några år sedan kan man notera att under de åren man grävde kanalen, 1810 – 1832, avled i Söderköpings stads församling 67 personer med anknytning till kanalverksamheten. Av dessa kunde konstateras att 60 var militärer och 7 civila. Militärerna representerade 12 regementen, dvs en stor del av de som på den tiden fanns.

Enbart 3 av de 67 avlidna dog i arbetsplatsolyckor, övriga 64 av sjukdomar.

Intressant att notera är att ingen ryss anges avliden, men det visar sig att ryssarna inte kyrkobokfördes förrän från ett par år efter kanalens tillkomst, och då hade flertalet av dem bosatt sig i Moskva, den byggnad som låg norr om kanalen en bit nedåt Mem från staden sett. Man hade ingått äktenskap och i några fall bytt sitt ryska efternamn till det svenska Johansson eller annat.

Bild Nr 3 – Tvättning i Storån

Bildtext: På bilden syns Margareta Jovanovic och Carola Fogelgren

Kapitel 6

TVÄTTERSKOR – vid spången vid Hagatorget

Jag minns från min barndom i Motala hur mamma och mormor drog till Stenavadet, en plats vid Motalavikens södra strand nästan precis där bron över Skepparpinan numera leder riksväg 50 över viken.

Det är inget nytt att det har funnits stora praktiska möjligheter att tvätta kläder, mattor och dukar i rinnande eller ganska rörligt vatten. Här kan man på stenhällar eller bryggor lägga sina persedlar, skrubba dem med skurborstar eller andra verktyg, gnida dem och ständigt kunna byta vatten, ständigt kunna skölja och inte behöva bekymra sig om att tömma tvättbaljan, att inte behöva ta hänsyn till var man skall göra av spillvattnet. Dessutom när tvättningen var klar kunde det ju hända att man passade på att skölja av sig själv.

Detta var kvinnogöra. Möjligen att barnen fick följa med, som man bland annat ser i en av filmerna om Madicken, men männen hade inte där att göra. Så, förutom arbete så var det också tillfälle för kvinnorna att föra kvinnosamtal.

De stentrappor som finns i vår stad Söderköping är knappast byggda för att användas för tvättändamål, nej de är byggda för att förenkla en manlig uppgift, uppgiften att lätt få tag på vatten i den händelse brandkåren behövde kallas in. Och det behövdes verkligen lite då och då.

Kapitel 7

HANDELN vid Fisketorget

Som vanligt en dag under medeltiden kunde det vara mycket folk i hamnen. Man var nyfiket intresserade av vad som kom in med båtarna, både vad det gällde varor och folk, man ville få information om vad som hände ute i världen, på andra sidan Östersjön. Det blev liv och rörelse och kanske att de nyanlända tog tillfället i akt att besöka någon av badstugorna inom området.

Bild Nr 4 – Handeln

Bildtext: På bilden syns Peter Drexel, Bo Jacobsson, Anne Sjösten, Tugomir Jovanovic, Inga-Lill Östlund

Söderköpings medeltida hamn fyllde funktionen som omlastningshamn. Dåtidens oceanfartyg, de små koggarna – stora som dagens fiskefartyg i S:t Anna skärgård - kunde ta sig ända till Rådhuset. Vid hamnen gjordes affärer upp med lokala köpmän men även med köpmän från andra delar av vårt land. Hit kom man med varor på mindre, i regel flatbottnade båtar, ända från det svenska inlandet, från Vättern - området, och dit for man tillbaka med vad man köpt eller bytt till sig av köpmännen från nutidens Tyskland, Polen och Baltikum.

Förutom i Söderköping så fanns det i det egentliga Sverige större hamnar i Kalmar och Stockholm.

Ungefär 15% av handeln till och från Lübeck gick till Sverige och nästan allt av den under de sista åren på 1400-talet till Stockholm, men Söderköping finns med i de förteckningar som fortfarande är bevarade. Av dessa och andra dokument framgår att importen av salt var stor, och då av flera olika sorters salt. Textiler och humle importerades också, även om viss egen tillverkning och produktion fanns. Sedan finns det bokfört något som benämns specerier och kramvaror, dvs nålar, knappar, kammar, tvål och annat smått och gott, och slutligen lite öl och vin.

Från Söderköping tog fartygen med sig fettämnen bland annat smör, hudar och skinn, pälsvaror, trävaror och tjära och senare under 1500-talet även en hel del järn.

Varje år anlände till staden under 1300 och 1400-talen inte mer än omkring 15 båtar vilka avgick åter söderut med ny last.

Hela trafiksituationen, handeln med andra länder och den inhemska handeln, påverkade givetvis befolkningsantalet och befolkningens sammansättning i staden. Tyska språket kom att bli betydelsefullt, levnadssättet, lagar och förordningar påverkades och kulturen förändrades. Tyskar tog plats i stadens råd, dess dåvarande kommunstyrelse. Antalet invandrare var inte litet och många i vårt land nu levande har säkert sina anor från dåtidens invandrare.

I slutet av 1600-talet och definitivt i början av 1700-talet ändrades dock situationen, Söderköpings stad förlorade sin rätt att vara stapelstad, dvs sin rätt att idka handel med andra länder. Rätten togs över av den växande småstaden Norrköping.

Kapitel 7

MUNKAR – vid Klockargården

Redan i början av 1200-talet var Storån viktig för kommunikationerna mellan Söderköping och alla områden runt Östersjön.

Bild Nr 5 – Munkar

Inleder samtal:

*Oja, då, vad är det för personer som kommer där? Jag skall fråga dem!
Ursäkta mig, men vilka är ni?, här har jag inte sett er tidigare?*

Varifrån kommer ni?

Hur färdades ni hit?

Vad ämnar ni företa er här?

Så, ni avser samla in medel för att kunna etablera kyrklig verksamhet här, uppföra ett kloster, ett konvent? Men, nu, jag förstår inte riktigt?

Så, då hoppas jag att vi alla här kan bidra till er verksamhet. Många här är nog stadda vid kassa och kan skänka er ett stort bidrag till er kommande viktiga verksamhet.

Bildtext: På bilden syns Tomas Sannerud och Stig Graméus

Jag läser vidare:

Ja, mycket har hänt i vårt land och i vår stad alltsedan man bosatte sig här omkring år 950 och fram till vår tid. Vattnet har varit av stor betydelse för att färdas på alltsedan dess.

Franciskanerna kom hit 1235, Gustav Vasas hjälpflotta från Lübeck låg förankrad i hamnen på 1520-talet, den medeltida handeln var förhållandevis stor, skärgårdsflottan skulle få sin bas här på 1600-talet, kungligheter kom hit via Storån för de kungliga kröningarna, den döda Heliga Birgitta passerade, biskopar kom på biskopsmöten, den ansvarige för Söderköpings tryckeri lämnade staden 1526 via vattenvägen, kung Carl XIV Johan for härifrån för att inviga kanalen i Mem, stora frakter passerade under åren före 1900 och åren efter, brunnsgäster anlände och for hem och nuförtiden njuter turister av idyllen Söderköping och

vi som bor och lever här är stolta över vår stad, vår kommun, och alla former av vatten som erbjuds oss som dryck, för bad och friluftsliv och för en upplevelse av en underbar del av den svenska naturen.

Och därmed är sista kapitlet i boken uppläst, nu återstår bara att lämna den till tryckeriet. Tack för att just du kom hit till den här presentationen, den här promenadteatern och vill du så är muséet öppet en stund enkom för dig.